

УДК 81'272

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ
СИТУАЦІЇ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА
ТА МІЖВІДОМЧА ПРОБЛЕМА ***

У статті розглянуто основні параметри дослідження мовної ситуації у багатонаціональній країні, зокрема кількісні, якісні та оцінні (аксіологічні), та запропоновано схему комплексного опису мовної ситуації в сучасній Україні з урахуванням даних соціології та лінгвістики. Необхідним складником цього опису має бути використання найсвіжіших даних перепису населення, до підготовки якого слід залучити і мовознавців. Дані перепису дають уяву про національний і мовний склад населення у країні загалом, в окремих її регіонах та населених пунктах, а порівняння з проведеними раніше переписами — ще й про динаміку мовної ситуації та причини сучасного стану. Опис кількісних параметрів мовної ситуації в Україні має бути дуже детальним, зокрема актуальною є деталізація кількісних параметрів аналізу комунікативної потужності кожної з мов у сфері навчання (охоплення різних рівнів і профілів), професійної діяльності і науки, інформації тощо. Аналіз статистичних даних, пов'язаних з функціональним навантаженням мов і отриманих з різних джерел, має бути перевірений шляхом безпосереднього спостереження за реальним використанням цих мов —

* 14 грудня 2017 року в Інституті української мови НАН України відбувся пленум Наукової ради «Українська мова», у роботі якого взяли участь провідні мовознавці з усіх університетів України та працівники Інституту. Для обговорення було запропоновано актуальну проблему сучасного українського мовознавства — *«Шляхи актуалізації та інтенсифікації лінгвістичних досліджень»*. Виголошено 13 доповідей і кілька співдоповідей, у яких виокремлено пріоритетні напрямки розвитку різних галузей українського мовознавства, визначено шляхи та способи ефективного розгортання досліджень із соціолінгвістики, граматичної лексикиграфії, термінології, неології, історії української мови, лінгвостилістики, діалектології. На основі виголошених доповідей автори підготували наукові статті. Редколегія журналу «Українська мова» пропонує увазі читачів ці статті (помічені зірочкою).

© С.О. СОКОЛОВА, 2018

у викладанні, професійній мовній діяльності, книговидавництві, засобах масової комунікації та ін. Матеріали спеціальних соціологічних опитувань на зразок представленого у статті дають змогу проаналізувати аксіологічні параметри мовної ситуації в кількісному вимірі та оцінити їхню кореляцію з соціальними характеристиками інформантів, а проведення кількох опитувань за подібною методикою — простежити їхню динаміку. Узагальнення отриманих даних не лише уможливить об'єктивний опис мовної ситуації, але й сприятиме випрацюванню конкретних рекомендацій щодо реалізації державної мовної політики.

Ключові слова: мовна ситуація, кількісні параметри, аксіологічні параметри, перепис населення, комунікативна сфера, функціональне навантаження мов.

Поняття «мовна ситуація» — одне з основних у соціолінгвістиці, водночас це великою мірою є предметом її вивчення. Щодо загального визначення цього поняття у сучасній лінгвістиці переважно немає суперечностей, про що свідчить подібність тлумачень, що їх наводять сучасні енциклопедичні видання [4; 10: 371; 13]. Як зазначають автори одного з перших радянських навчальних посібників із соціолінгвістики О. Швейцер і Л. Нікольський, проаналізувавши широке коло наукової літератури, термін «мовна ситуація» або «лінгвістична ситуація» траплявся ще у 30-ті роки ХХ ст. у працях мовознавців, які вивчали мови народів Азії й Африки, а витлумачення зазнав лише в 60-ті роки у працях того ж Л. Нікольського, В. Авроріна, Ч. Фергюсона (Ch. Ferguson), Е. Хоугена (E. Naugen) [13: 86]. Підхід до визначення поняття і побудови моделі опису великою мірою зумовлювала сама специфіка описуваної ситуації.

Спираючись на практичний досвід авторів, які вивчали конкретні мовні ситуації, що їхніми елементами є, зокрема, малі мови, Т.В. Крючкова в енциклопедії «Мова і суспільство» (рос. «Язык и общество») дає таке визначення: «Під мовною ситуацією зазвичай розуміють сукупність форм існування (стилів тощо) однієї мови або сукупність мов у їхньому територіально-соціальному взаємовідношенні та функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень, а також соціальні настанови, яких дотримується стосовно вказаних систем населення, що мешкає на описуваних територіях... <Ї> можна схарактеризувати за кількісними, якісними й аксіологічними параметрами» [14: 636]. Подібне визначення наведене й в енциклопедії «Українська мова» (автор статті — В.М. Брицин): «Становище, пов'язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти. Мовна ситуація <...> звичайно характеризується за якісними, кількісними й оцінними параметрами» [4: 379].

Велике значення мають кількісні показники використання мов, тому дослідники, спираючись на концепції Ч. Фергюсона та У. Стюарта (W. Stewart) (посилання за [13: 74 — 79]) інколи намагаються описувати мовну ситуацію за допомогою математичної моделі, позначаючи статус мов («велика» — «стандартна», «мала», «спеціальна») та їхні функції («офіційна», «групова», «релігійна», «навчальна») [8: 75 — 76]. Такі моделі, ймовірно, прислужаться для створення типології мовних ситуацій та побудови категорійної моделі соціолінгвістичної структури суспільства

[8: 80], проте вони не пояснюють специфіки функціонування мов у конкретній спільноті, зокрема не відображають ступінь їх поширення для обслуговування конкретних потреб носіїв.

В уже цитованій енциклопедії «Мова і суспільство» не лише наведено визначення й основні ознаки поняття «мовна ситуація», але й запропоновано конкретні описи ситуацій у різних національних республіках, підготовлені різними авторами за однаковою схемою, яка враховує кількісні (зокрема за переписом 2010 р.), якісні й аксіологічні ознаки [14: 640 — 833]. На жаль, українська соціолінгвістика такого опису ще не має, а в енциклопедії «Українська мова» є лише одна вже цитована досить загальна стаття з цієї проблеми, хоча окремих досліджень, присвячених або загальній характеристиці мовної ситуації в Україні, або її локальним проявам, або проблемам функціонування мов у конкретних сферах вживання аж ніяк не бракує.

Мовна ситуація України досить неоднорідна, і недостатнє врахування цього чинника вже спричинило досить тяжкі наслідки, тому комплексне дослідження мовної ситуації є нагальною науковою проблемою, розв'язання якої має безпосередній вихід у мовну політику і практику мовного планування. У зв'язку з цим варто уточнити деякі параметри такого дослідження і шляхи їх досягнення.

До кількісних ознак мовної ситуації у певних територіальних і часових межах дослідники зазвичай зараховують: 1) загальну кількість ідіомів (кодів) — різновидів мови (територіальних або соціальних діалектів) або кількох мов, що обслуговують певну спільноту; 2) відносну кількість мовців, що обслуговуються кожним з ідіомів, визначаючи зокрема демографічну потужність кожного з ідіомів — внутрішню (етнічну) і зовнішню (загальну), демографічний потенціал цих ідіомів (кількість носіїв віком до 30 років); 3) відносну кількість комунікативних сфер, що їх обслуговує кожен ідіом (комунікативна потужність ідіома), і що меншою є ця комунікативна потужність, то детальнішим має бути опис сфер функціонування, тому що у сфері освіти для державної мови, наприклад, важливим є охоплення усіх рівнів і профілів навчання, у сферах науки і професійної діяльності — обслуговування не лише гуманітарних, але й природничих, технічних і математичних напрямків, у сфері літератури і мистецтва — тематична і жанрова широта творів, у засобах масової комунікації — не лише кількість, але й наклади видань, час ефіру, якість мови тощо. Для української мови, яка *de jure* є державною вже понад чверть століття, але *de facto* ще не стала навіть мовою повного етнічного поширення у всіх регіонах України, а тим більше мовою повного територіального поширення (див. про це детальніше [11: 84 — 145]), такий розгорнутий опис кількісних параметрів мовної ситуації України досі залишається дуже актуальним.

Не менш важливі для характеристики мовної ситуації якісні ознаки, зокрема: 1) лінгвістичний характер ідіомів (різновиди однієї або різні мови: в Україні, крім взаємодії різних мов, важливим є чинник діалектного розмаїття української мови та її територіального варіювання); 2) структурно-

типологічні відношення між ідіомами (спорідненість / неспорідненість), зокрема, взаємодія української мови зі східнослов'янською російською на всій території України, та територіальні особливості відношень як з іншими слов'янськими (польська, словацька, болгарська, білоруська), так і неслов'янськими (угорська, румунська, кримськотатарська, молдавська, гагаузька, циганська та ін.) мовами; 3) функціональна рівнозначність / нерівнозначність ідіомів (сфери функціонування з кількісним оцінюванням); 4) характер доміантного в державному масштабі ідіома (місцевий — «імпортований», зокрема для України важливе значення має історичний аспект взаємодії української мови з російською, яка посідає доміантні позиції, зокрема й у регіонах, де історично переважав і досі переважає український етнос); 5) характер розселення носіїв (компактний / дисперсний, місто / село).

Оцінні ознаки — оцінка ідіомів носіями (внутрішня і зовнішня) — це їхня комунікативна придатність, естетична і культурна престижність. Для реального удержавлення української мови дуже важливий аксіологічний аспект, оскільки саме в аксіологічно доміантних сферах — міжнародного спілкування, адміністративно-управлінській, природничих і технічних наук, вищої та середньої природничої й технічної освіти; міжнародного (міжетнічного) спілкування — вона ще не набула достатнього поширення на всій території України.

Про національний та мовний склад населення країни загалом досить багато інформації дають дані загальнонаціональних переписів населення. Так, за даними першого і поки що єдиного Всеукраїнського перепису 2001 р. [3], в Україні проживали представники понад 130 національностей і народностей з переважанням українців (77,8 %) і досить високим відсотком росіян (17,3 %). Самоідентифікація українців і росіян за рідною мовою як у країні загалом, так і в окремих областях, не завжди збігалася з їхньою національною самоідентифікацією, про що свідчать дані таблиці 1.

Лише у Вінницькій, Івано-Франківській, Київській (без м. Києва), Кіровоградській, Полтавській, Черкаській та Чернівецькій областях спостерігаємо практично стовідсотковий збіг (або розрив у 1—2 %) національної й мовної самоідентифікації українців, а російську мову визнає рідною дещо більший відсоток порівняно з кількістю представників російського етносу. Досить близькі показники національної й мовної самоідентифікації українців у Чернігівській і Сумській областях, де російська мова рідна й для частини представників інших народів. Дещо вищий відсоток українськомовної самоідентифікації, порівняно з кількістю етнічних українців, за рахунок представників інших етносів у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій областях. У Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях та м. Києві, де загальна кількість українців перевищує 2/3, кількість тих, хто вважає рідною українську мову, значно менша, але їх таки більше, ніж тих, хто вважає рідною російську. Тільки в Донецькій і Луганській областях, де українців на загал

Таблиця 1. Національна та мовна самоідентифікація жителів України за адміністративно-територіальним розподілом

Регіон	Українська		Російська	
	Національність	Мова	Національність	Мова
Україна,				
зокрема:	77,8	67,53	17,3	29,59
АР Крим	24,4	10,02	58,5	76,55
м. Севастополь	22,4	6,76	71,6	90,56
Вінницька	94,9	94,81	3,8	4,71
Волинська	96,9	97,26	2,4	2,51
Дніпропетровська	79,3	67,0	17,6	31,91
Донецька	56,9	24,10	38,2	74,92
Житомирська	90,3	93,02	5,0	6,57
Закарпатська	80,5	81,0	2,5	2,9
Запорізька	70,8	50,2	24,7	48,19
Івано-Франківська	97,5	97,81	1,8	1,78
Київська	92,5	92,27	6,0	7,17
м. Київ	82,2	72,15	13,1	25,27
Кіровоградська	90,1	88,89	7,5	10,02
Луганська	58,0	30,01	39,0	68,84
Львівська	94,8	95,32	3,6	3,77
Миколаївська	81,9	69,2	14,1	29,26
Одеська	62,8	46,28	20,07	41,95
Полтавська	91,4	89,98	7,2	9,47
Рівненська	95,9	97,0	2,57	2,37
Сумська	88,8	83,29	9,4	15,5
Тернопільська	97,8	98,34	1,2	1,19
Харківська	70,7	53,8	25,6	44,29
Херсонська	82,0	73,19	14,1	24,86
Хмельницька	93,9	95,24	3,6	4,09
Черкаська	93,1	92,49	5,4	6,44
Чернівецька	75,0	75,57	4,1	5,27
Чернігівська	93,5	89,05	5,0	10,26

більше (майже по 60 %), ніж росіян (менше 40 %), велика їх кількість втратила мову свого етносу, а кількість тих, хто вважає рідною російську мову, становила у 2001 р. близько 70 %, як за рахунок українців, так і за рахунок представників інших народів. У Криму кількість росіян у понад два рази більша порівняно з кількістю українців, а кількість російськомовних більша у понад 7 разів, ще більшою мірою це виражено в Севастополі, де мешкала майже така сама частка українців (22,4 %), як і загалом по Криму, але російську мову визнали рідною понад 90 % (на тлі 71,6 % етнічних росіян).

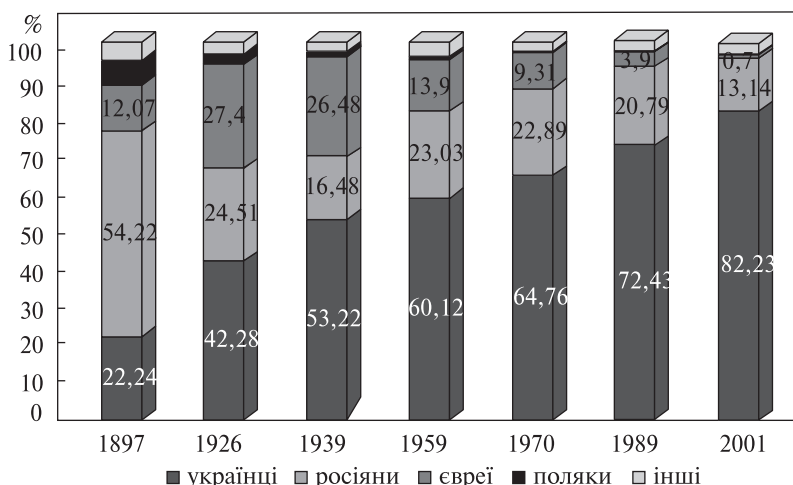
Найпоширенішими рідними мовами жителів України, крім української та російської, є (тут враховано лише мови, кількість носіїв яких хоча б в одній області становить чверть усього населення або більше, враховано також гагаузів, які становлять майже 20 % населення одного з

районів Одеської області): кримськотатарська (0,48 % населення України), молдовська (0,38 %), угорська (0,34 %), румунська (0,3 %), болгарська (0,28 %), гагаузька, циганська (по 0,05 %), польська (0,04 %), словацька (0,01 %). Розподіл носіїв цих мов за областями дуже неоднорідний. Кримськотатарську у 2001 р. назвали 11,33 % населення Криму (у Севастополі — лише 0,25 %), молдовську — 6,79 % населення Чернівецької, 3,78 % Одеської, близько 0,5 % Кіровоградської та Миколаївської, близько 0,1% Вінницької та Херсонської областей, угорську — 12,65 % Закарпатської, румунську — 11,85 % Чернівецької та 2,57 % Закарпатської, болгарську — 4,87 % Одеської, 0,47 % Запорізької, 0,13 % Миколаївської, гагаузьку — 0,9 % Одеської, циганську — 0,24 % Закарпатської області і 0,06 % жителів Криму, польську — 0,41 % жителів Львівської і по близько 0,2 % Хмельницької і Чернівецької областей, словацьку — 0,21 % жителів Закарпаття. У межах згаданих областей мовці та й представники відповідних етносів загалом розподілені також неоднаково: так у Берегівському районі Закарпатської області кількість угорців сягала 76,1 %, у самому Береговому — 48,1 %, в Ужгородському районі — 33,4 %, словаки мешкали переважно в Ужгороді (2,2 %), Великоберезнянському та Перечинському районах (по 1 %). В Одеській області гагаузи зосереджені переважно в Болградському (18,7 %), Ренійському (7,9 %), Тарутинському (6,0 %), Кілійському (3,8 %), Арцизькому (1,8 %), районах, а болгари — в Болградському (60,8 %), Арцизькому (39,0 %), Тарутинському (37,5 %), Ізмаїльському (25,7 %), Саратському (20 %), Татарбунарському (11,5 %), Іванівському (11,2 %), Ренійському (8,5 %), Кілійському (4,3 %) районах, молдовани живуть практично в усіх районах, але найбільше їх в Ренійському (49,0 %), Ізмаїльському (27,6 %), Котовському (25,9 %), Анан'ївському (18,1 %), Тарутинському (16,5 %), Кілійському (15,8 %), Красноокнянському (11,0 %), Татарбунарському (9,4 %) районах.

З матеріалів перепису дізнаємося про неоднакову мовну самоідентифікацію українців у різних регіонах України (табл. 2) — від майже стовід-

Таблиця 2. Мовна самоідентифікація жителів окремих областей України (2001 р.), %

Національні групи	Регіони України					
	Донецька область		Львівська область		м. Київ	
	Рідна мова					
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
Представники своєї національності	41,17	98,58	99,55	87,78	85,8	92,0
Інші національності серед них:	1,61	60,29	17,91	0,68	9,26	15,22
українці	—	58,75	—	0,43	—	14,2
росіяни	1,34	—	12,11	—	7,9	—
Разом	24,10	74,92	95,32	3,77	72,1	25,3

Діаграма 1. Динаміка національного складу населення м. Києва за даними переписів населення

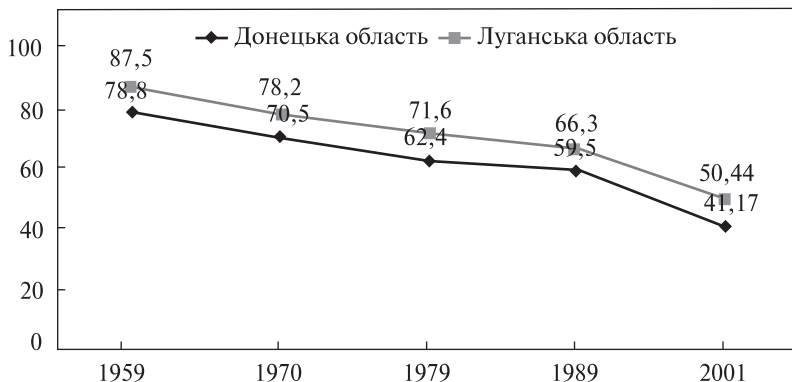
соткової у Львівській області до менше половини у Донецькій за майже повного збігу мовної й національної ідентичності росіян в усіх регіонах.

Усі ці дані удоступнені для широкого кола користувачів завдяки тому, що матеріали перепису розміщені на спеціальному сайті, де можна не лише скористатися готовими таблицями (як власне електронними, так і електронними копіями друкованих видань), але й увійти до банку даних¹ і отримати результати у потрібній кореляції. Частково на сайті розміщено також результати попереднього перепису населення (1989 р.). Дані інших переписів відображені у спеціальних друкованих виданнях [5; 6], частково оцифровані й удоступнені в Інтернеті [1; 2; 9].

Зіставляючи дані переписів різних років, можна отримати відомості про динаміку національного і мовного складу населення, починаючи з першого перепису населення Російської імперії 1897 р., проте на той час частина територій сучасної України була в складі інших державних утворень, тому й відомості про населення цих територій доводиться шукати в інших джерелах. Порівняння даних переписів може частково пояснити сучасну невідповідність мовного складу населення окремих територій їхньому етнічному складу. Так, аналіз динаміки національного складу населення м. Києва (діаграма 1) з 1926² до 2001 р. показує, що частка українців у ньому за цей час зросла удвічі (з 42 до 82 %), частка росіян скоротилася теж майже удвічі (з 24,5 до 13,1 %), а кількість євреїв і поляків зменшилася не лише відсотково, але й в абсолютних величинах, при те, що загальна кількість населення міста зросла в 10 разів.

¹ Банк даних // http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

² У перепису 1897 р. національну належність можна було визначити лише опосередковано за рідною мовою або віросповіданням, ймовірно, тому так сильно різняться дані 1897 і 1926 рр.

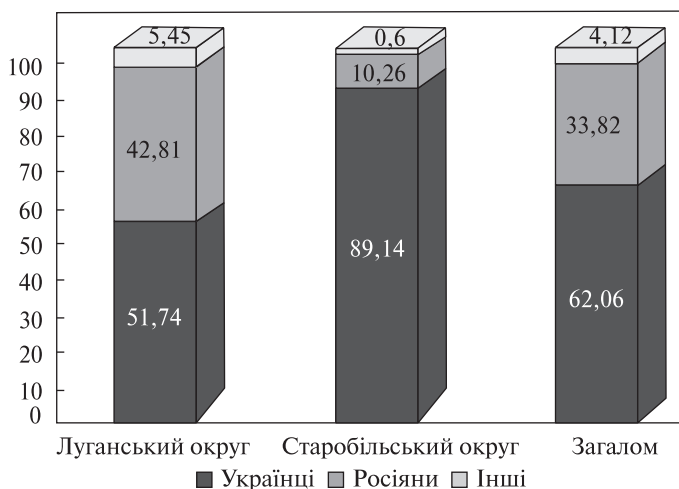

Діаграма 2. Мовна самоідентифікація українців Донеччини і Луганщини (рідна мова — українська) у динаміці (1959 — 2001)

Витоки сучасної мовної, а багато в чому й політичної ситуації на Донеччині й Луганщині пояснює процес втрати мовної ідентичності українцями Донеччини і Луганщини за трохи більше сорока років — з 1959 до 2001 року (діаграма 2).

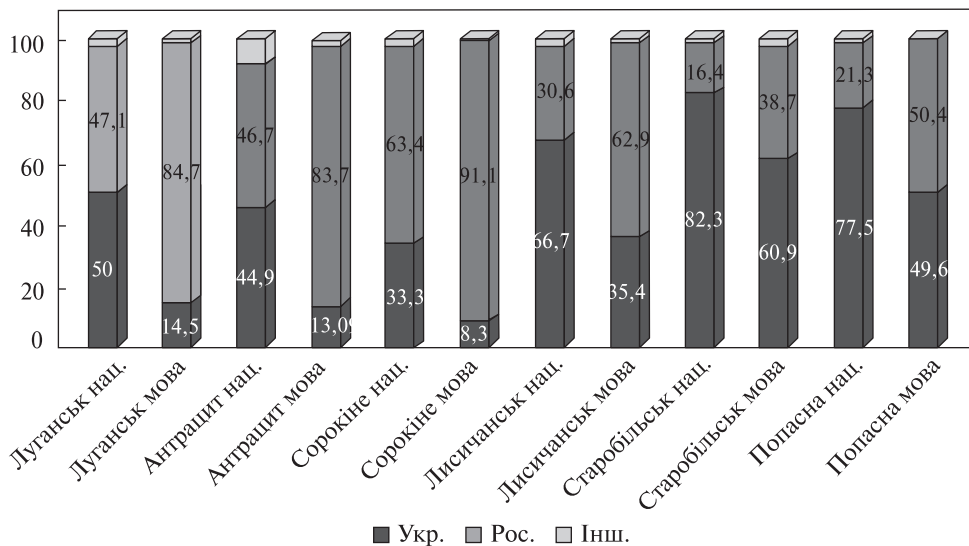
Національна неоднорідність населення Луганщини у першій третині ХХ ст. (діаграма 3) пояснює й теперішню мовну неоднорідність цього регіону, зокрема його міст (діаграма 4).

Неоднакова й мовна самоідентифікація міського і сільського населення, так, на Луганщині українську мову назвали рідною загалом близько 30 % населення, причому в містах — лише 24,5 %, а в сільській місцевості — майже 64 %; серед сільських українців Луганщини мовна ідентичність збігається з національною в 85,7 % випадків. Подібну картину спостерігаємо й на Донеччині: на загал українську мову назвали рідною

Діаграма 3. Національний склад населення Луганщини за округами (перепис 1926 р.)

Діаграма 4. Національна та мовна ідентичність мешканців міст Луганщини (2001 р.)

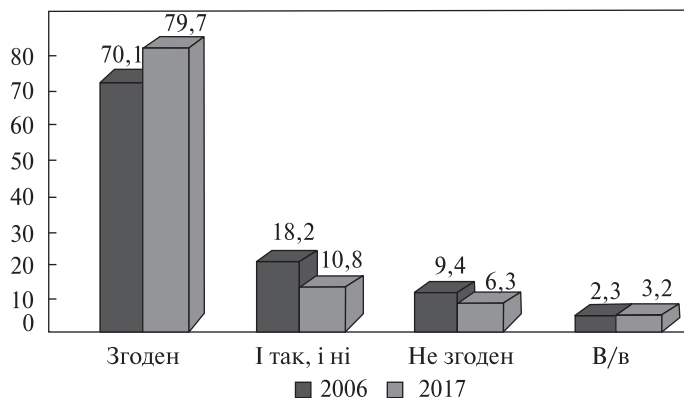
близько 24 %, у містах — 20,2 %, у сільській місцевості — 59,3 %, зокрема серед сільських українців — 78,5 %.

Незважаючи на те, що дані переписів дають багатий матеріал для аналізу мовної ситуації, це джерело не може бути єдиним, тому що поруч із такими перевагами, як всеохопність та достовірність, має й певні «недоліки», зокрема:

- недостатня частота переписів, різна методика (в минулому інколи — штучне корегування результатів), відмінність територіального поділу в різні періоди;
- недостатнє представлення в них «мовного» сегменту, зокрема відсутність даних про реальне використання мов;
- переважання кількісних показників над якісними;
- опосередкованість доступу до загальної бази даних.

Звичайно, для характеристики мовної ситуації використовують й інші статистичні дані, зокрема відомчі, які можна отримати за спеціальним запитом — кількість шкіл і класів з різними мовами навчання за регіонами, мова чи мови викладання у вишах, кількість і наклад друкованих видань, кінофільмів, тривалість теле- та радіотрафіку та ін., проте ці кількісні показники не можуть повною мірою відобразити мовну ситуацію, оскільки «мовний» статус школи і ВНЗ не завжди відповідає реальній мовній ситуації в них, двомовні за статутом видання можуть насправді виявитися одномовними, під час радіо- і телепередач у неодномовному суспільстві нерідко трапляються спонтанні перемикування мовних кодів і под.

Цікаві дані дають матеріали спеціальних соціологічних опитувань на теми, пов'язані з мовами. З травня 2016 р. мовознавці Інституту української мови НАН України долучилися до міжнародного проекту № 62700395 Фонду Фольксваген "Bi- and multilingualism between conflict intensification

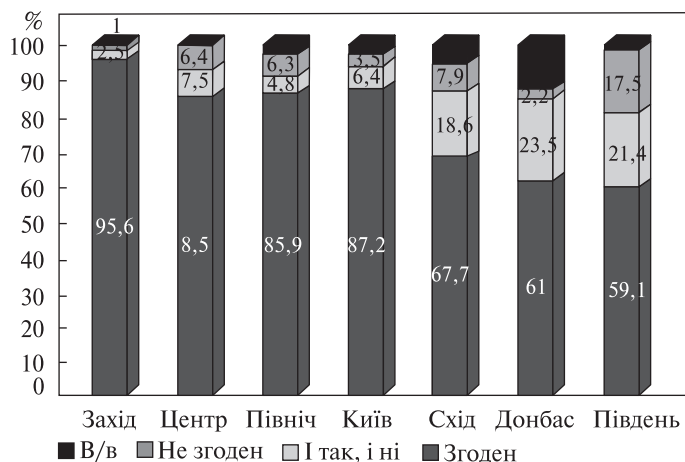

Діаграма 5. Відповіді на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?»

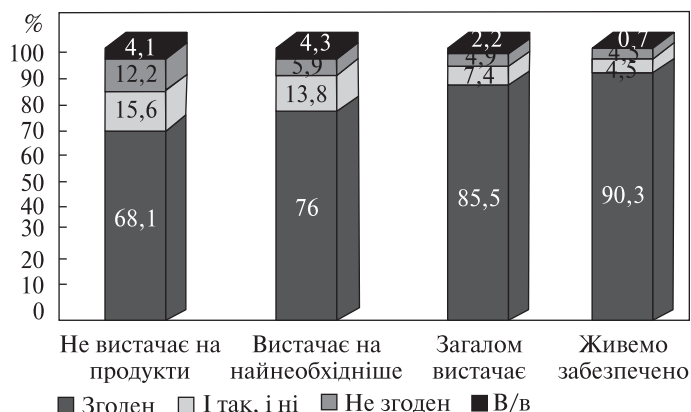
and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia”, завдяки чому вдалося провести статистично достовірне соціологічне опитування (загалом 2007 анкет, представлено всі області України, об’єднані в 5 регіонів, різні типи населених пунктів). Розподіл областей за регіонами — такий самий, як у проведеному 2006 р. опитуванні, матеріали якого відображені у колективній монографії «Мовна політика та мовна ситуація в Україні» [7: 342 — 343], за винятком Криму та територій Донецької й Луганської областей, не контрольованих українською владою; частина питань сформульована так само, що в опитуванні 2006 р. [7: 344 — 363], що дає змогу порівняти результати цих двох опитувань. Так, на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?» (діаграма 5) кількість позитивних відповідей збільшилася майже на 10 % за рахунок незгодних (менше на 3 %), та тих, хто давав відповідь «і так, і ні» (менше на 7,5 %).

Розподіл відповідей на це питання за регіонами (діаграма 6) досить показовий: позитивну відповідь дали близько 90 % жителів заходу, центру та півночі України (до якої зараховано й Київ), але лише близько 60 % жителів сходу (до якого належить Донбас) і півдня. Дані щодо власне Києва і Донбасу окремо від регіонів, до яких вони входять, за оцінками соціологів, не є статистично достовірними, але звертає на себе увагу, що дані щодо Києва практично не відрізняються від регіону загалом, а у відповідях жителів Донбасу простежується невпевненість, яка виражається у великій кількості відповідей «і так, і ні» (23,5 %) або взагалі у відсутності відповіді (13,2 %). Відповідь на це питання корелює й з матеріальним становищем респондентів (діаграма 7): серед тих, хто живе забезпечено, переймаються статусом української мови понад 90 %, а серед тих, кому не вистачає навіть на продукти, — лише близько 70 %.

Зважаючи на те, що власне опитуванню передувало обговорення проблем у фокус-групах, у результаті вдалося отримати не лише статистично

Діаграма 6. Відповіді на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?». Розподіл за регіонами

Діаграма 7. Відповіді на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?». Розподіл за матеріальним становищем респондента

достовірний матеріал анкетування, але й тексти (фоно- і відеозаписи) фокус-групових дискусій в умовах білінгвізму (спілкування двома мовами одночасно), у яких цінними є не лише думки, що їх висловлюють дискусанти, але й власне мовний матеріал, який можна аналізувати як звичайний текст. До відносних недоліків цього методу отримання даних можна зарахувати високу вартість дослідження, проблему низької обізнаності мовознавців зі статистичними методами дослідження, а внаслідок цього — обмеженість їхнього безпосереднього доступу до бази даних, певну «узагальненість» статистичних даних (можливий переважно одно-двовимірний розподіл): подальше членування даних, на відміну від даних переписів, спричиняє зниження достовірності результатів, оскільки зменшується обсяг вибірки і порушується її зваженість; певну суб'єктивність

респондентів (оцінний компонент у судженнях): багато / мало, менше / більше, мовлення з помилками або суржик.

Такий розподіл відповідей на це й інші питання зумовлює потребу детальніше вивчити взаємодію багатьох чинників, а саме:

- регіональні особливості мовної ситуації та її сприйняття в конкретних населених пунктах, зокрема слід з'ясувати відмінність усередині регіонів і областей (дані мають бути статистично достовірними для кожної вибірки);
- реальне функціонування мов у різних сферах у конкретних населених пунктах;
- співвідношення даних опитування з даними спостереження (мовний статус навчального закладу — реальний стан справ, проголошена мова ЗМК або конкретної передачі, публікації — реальний стан справ, оцінка власного / чужого мовлення — дані спостереження);
- глибше вивчення кореляції ставлення до мовних питань з матеріальним (соціальним) статусом.

Шлях до цього — опитування цільової аудиторії і спостереження в ній. З цією метою у відділі соціолінгвістики Інституту української мови НАН України було створено питальник для експерта, який поширено в більшості ВНЗ України, де є мовознавчі кафедри. Дотепер зібрано й опрацьовано (оцифровано у програмі Access) понад 1200 питальників з різних областей України, які поки що представлені нерівномірно, зокрема, майже відсутній матеріал із Закарпатської та Волинської областей, дуже мало його з Кіровоградської, Одеської та Харківської областей). До відносних «недоліків» цього способу збирання матеріалу належать: стихійність вибірки; суб'єктивність експертів, зумовлена їхніми власними мовними преференціями; складність координації досліджень. Водночас, збирання матеріалу на місцях за допомогою місцевих експертів дає додаткові можливості: безпосереднє спостереження, зокрема за розмовним мовленням, ЗМК; встановлення зв'язку місцевого мовлення з діалектним середовищем; отримання культурологічних відомостей (місцевий фольклор, творчість письменників, спостереження графічного простору населених пунктів та ін.), для чого можна залучити студентів, яким це може забезпечити оригінальну проблематику справжніх наукових робіт.

Отже, враховуючи нагальну потребу в якомога об'єктивнішому оцінюванні сучасної мовної ситуації в Україні, можна запропонувати такі заходи для вдосконалення цього процесу:

- участь мовознавців у підготовці питальника для проведення чергового перепису населення і власне проведення перепису;
- місцевий моніторинг за єдиною методикою (для можливості достовірного порівняння), для чого потрібні моніторингові групи в регіонах, роботу яких координує єдиний центр;
- тісна співпраця мовознавців із соціологами (за принципом: «наші питання» — «їхня методика», спільний аналіз);

- співпраця академічних інститутів з місцевими викладачами ВНЗ, координація практики (збирання матеріалу) і наукової роботи студентів, узгодження тем кандидатських дисертацій тощо;
- узагальнення даних з випрацюванням конкретних рекомендацій для органів державної влади різних рівнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Москва, 1928 — 29. Т. 10 — 16. Таблица VI. Население по полу, народности. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=1873
2. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Таблица 15 д. Национальный состав населения. РГАЭ. Ф.1562 Оп. 336 Д.970. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=7&gor=1&Submit=OK.
3. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results>
4. Енциклопедія Українська мова. Київ, 2007. 853 с.
5. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Москва, 1963. Табл. 53 — 54.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. Москва, 1973. С. 152 — 179.
7. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. Київ, 2008. 363 с.
8. Пачев Ангел. Малка енциклопедия по социолінгвистика. Плевен, 1993.
9. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Т.Т. 1 — 50. С.-Петербург, 1903 — 1905. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=533.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006. 716 с.
11. Ткаченко О.Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ, 2014. 512 с.
12. Швейцер А.Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. Ленинград, 1971. 103 с.
13. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолінгвістику. Москва, 1978. 216 с.
14. Язык и общество. Энциклопедия. Москва, 2016. 872 с.

REFERENCES

1. All-Union census of the population of 1926. Moscow, 1928 — 29. Volume 10 — 16. Table VI. Population by gender, nationality. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=1873
2. All-Union census of the population of 1939. Table 15d. National population. RGAE. F.1562 Op. 336 D.970. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=7&gor=-1&Submit=OK.
3. All-Ukrainian Population Census 2001 URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results>
4. Encyclopedia of the Ukrainian language. (2007). Kyiv, 853 p. (In Ukr.)
5. Results of the All-Union Population Census of 1959. Ukrainian SSR. (1963). Moscow, Table. 53 — 54. (In Russ.)
6. Results of the All-Union Population Census of 1970. Volume IV National composition of the population of the USSR, Union and autonomous republics, territories, regions and national districts. (1973). Moscow, P. 152 — 179. (In Russ.)
7. Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations. 2008. Kyiv, 363 p. (In Russ.)
8. Hailer, Angel. (1993). Malka Encyclopedia of Sociolinguistics. Pleven.
9. The First Universal Census of the Russian Empire in 1897 Table XIII. Distribution of the population by the native language. T.T. 1 — 50. St. Petersburg, 1903 — 1905. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?Reg=533.
10. Selivanova, O. (2006). Modern Linguistics: Terminologic Encyclopedia. Poltava, 716 pp. (In Ukr.)

11. Tkachenko, O.B. (2014). Ukrainian Language: Present and Historical Perspective. Kyiv, 512 p.
12. Shweetser, A.D. (1971). Questions of sociology of language in modern American linguistics. Leningrad, 103 p. (In Russ.)
13. Schweitzer, A.D., Nikolsky, L.B. (1978). Introduction to sociolinguistics. Moscow, 216 p. (In Russ.)
14. Language and society. Encyclopedia. (2016). Moscow, 872 p. (In Russ.)

Статтю отримано 23.01.2018

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE STUDY OF LINGUISTIC SITUATION AS AN INTERDISCIPLINARY AND INTERDEPARTMENTAL PROBLEM

The article deals with the main parameters of the study of the language situation in multiethnic country in particular quantitative, qualitative and evaluative (axiological), and the scheme of a comprehensive description of the linguistic situation in modern Ukraine is proposed, based on the data of sociology and linguistics. An essential component of this description should use the most recent population census data, for the preparation of which linguists should be attracted. Census data give an idea of the national population and the language of the country in general, in some of its regions and settlements as compared with prior censuses - and dynamics of the language situation and the reasons for the current state. The description of the quantitative parameters of the linguistic situation in Ukraine should be too detailed, in particular detailing of the quantitative parameters is relevant analysis of the communicative power each language in the field of education (Coverage of various levels and profiles), professional activities and science, information etc. Analysis of statistics related to the functional load of languages, acquired from the various sources should be verified by direct observation with the help of the real use of these languages — in teaching, professional linguistic activities, book publishing, mass media and others. Materials of special sociological surveys such as presented in the article give an opportunity to analyze the axiological parameters of the linguistic situation in quantitative survey and evaluate their correlation with social characteristics of informants and conducting several surveys using a similar technique is to trace their dynamics. Generalization of the data not only enables an objective description of the language situation, but will also support the development of specific recommendations on the implementation of the state language policy.

Keywords: *linguistic situation, quantitative parameters, axiological parameters, population census, communicative sphere, functional load of languages.*